

Pető Andrea: Utójáték

Az *Utójáték* (Aftermath) (2012) lengyel film Vladyslav Pasikowski filmje ótestamentumi képekkel és utalásokkal beszél a lengyel parasztok bűnösségéről a falubeli zsidók meggyilkolásában. A gyilkosságokat a zsidó tulajdon iránti legaljasabb birtoklási vágy vezérli, melyet az elkövetők azzal legitimálnak, hogy zsidók ölték meg Jézust. A filmben egy falubeli testvérpár minden figyelmeztetés és szenvedés ellenére meg akarja tudni a titkot. Ennek a titoknak sokáig neve sincs, mert a kollektív emlékezet kitörölte a faluban lakó zsidókat a történelemből. A holokauszt történetírása is elfelejtkezett erről a kis lengyel faluról, amint erre a filmben finom utalás történik, mert a helytörténeti munkák sem említik meg az ott lakó és 1939-ben lemészárolt zsidókat. Ami megmaradt a zsidó közösségből, az néhány sírkő az útba, lengyel parasztok kerítésébe és a katolikus templom kútjába praktikusán és szimbólikusan beépítve. A konfliktust az okozza, hogy a testvérpár Lengyelországban maradt tagja a sírköveket kimozdítja a több évtizedes helyéről, ezzel megmozgatja felejtés és elrejtés hálóját. A testvérpár, aki közül az egyiknek sorsáldozatot kell vállalnia a titok kimondása érdekében, mert a falu lakói keresztre feszítik mert kinyitotta a hallgatás ajtaját. Ezzel az áldozattal érik el, hogy a külvilág is bevonódjon a helyi konfliktusba, mert a közösségen belül kisebbségben maradtak, nem mondhatták el a történetet, hanem ők is a „Mással” váltak. Történik a lengyel múlt feldolgozása és feltárása vallásos képeken keresztül, mert ezeken keresztül értik meg és értelmeztetik a múltat. Teszi ezt a film minden butító pátosz, romantikus vágykép vagy felszínesség nélkül. Ez a film példaként áll hogyan lehet valláserkölcsi alapon mindent, gondolkodás nélkül kockára téve olyan kérdés képviselőjére, aminek nincs mások által is visszaigazolt neve. Azok, akik éltek azoknak az emléke kell, hogy éljen, kell, hogy sírkövük és emlékezetük legyen. Cselekszik ennek érdekében a tanulatlan lengyel paraszt, a helyi plébános segítségével, mert ez vallás erkölcsi parancs. Segít-e egy erkölcsi ügynek, ha nincs neve? Tehetnének fel a kérdést, hiszen a film szereplői, ha jártak is iskolába, ott nem beszéltek a területük II. világháború alatti történetéről, a modernitás (ezzel a holokauszt oktatás) különböző okok miatt nem ért el a faluba. A múltból egyetlen nyelvet beszéltek ott a „Mással” kapcsolatban: a vulgár antiszemitizmus nyelvét, mikor a lengyel testvérpár portájának ajtajára felfestették a Dávid csillagot, ezzel őket is a „Más”-nak bélyegezve. A testvérpár a modernitás előtti nyelvet használva, erkölcsiségére alapozva ment előre és kereste meg a zsidók tömegsírját. Nem a tudomány vagy az emberi jogok nyelvét használta, hanem a középkori antiszemitizmus ellen ugyanazon a konceptuális szinten kísérelt meg választ megfogalmazni. A filmben a kimondatlan, nyelv nélküli,

meg nem nevezett esemény a helyi zsidók meggyilkolása, és azzal, hogy a film a modernitáson és a szekulárison kívüli vizuális és erkölcsi nyelven beszél ezzel belülről ad nevet az eseménynek és felelősséget állapít meg. Ez az interiorizált valláserkölcsei felelősségérzet az, amelyről a film beszél, poszt-szekuláris nyelven.

A posztszekuláris kifejezését Habermas használta először arra folyamatra, hogy a korábbi az állam és az egyház szétválasztására épülő rendszert megkérdőjelezi a nem intézményesült és spirituális vallásosság keretében.

A mai Kelet-Európában, ahol a kommunista emlékezetpolitika felejtés után 1989. után felrobbant az emlékezet bomba. A vörös szőnyeg hasonlatát használták erre a helyzetre, amit most a társadalomról azt lefejtve előkerült minden, amit addig az letakart. Az *Utójáték* falujában még a vörös szőnyegre se volt szükség, hiszen a kommunista törvényeket csak az elkövetett bűn további eltakarására használták fel a lengyel falu lakói, a túlélők a külvilággal való érdemi kapcsolat hiányában. Természetesen a helyzet ennél bonyolultabb Magyarországon, ahol legnagyobb zsidó túlélő közösség él. A családokban, baráti társaságokban a múlt eseményeinek átbeszélése mindig is az identitás létrehozásának eszközeként jelen volt. Baráti társaságokban, informális szalon élet keretében a családi történetek elmesélődtek, mint a csoporthoz tartozás egyik fontos eszköze és feltétele. A történelmi események hitelességét a személyes elmondás adta: azzal, hogy valaki elmondott egy történetet, a történet igazzá vált. Így kapcsolódott össze a a túlélő gyászolók lelki, érzelmi és szellemi közérzetének javítása: a *nichum ávelim* parancsolata az emlékezet politikával. És ez a parancs kapcsolja össze az *Utójáték* testvérpárjának történetét a mai magyar emlékezetpolitikai csatákhoz.

Az *Utójáték* című film megjelenését követő Lengyelországban lezajlott heves vita, mely a filmet anti-polonizmussal vádolta, azonban ez a film egy minőségileg új elemet tartalmazott. Azt, hogy a filmben a történetet azoknak kell elmesélniük, láthatóvá tenniük a zsidó sírkövek előbányászásával, akik közvetve anyagi hasznot (házhelyeket) húztak a gyilkosságokból, az elkövetőknek és családtagjaiknak. A gyilkosságot a gyilkosoknak kell elbeszélni nem az áldozatoknak. Az *Utójáték* testvérpárja keresi a nyelvet, hogyan lehet elmondani azt, aminek ők maguk nem voltak szemtanúi, de mégis saját maguk része. Ez Marianne Hirsch poszt-emlékezet (post-memory) fogalma, de azzal a különbséggel, hogy itt az emlékezés nem egy meglévő emlékezetközösségbe való befogadást jelent, mint a holokauszt túlélők lassan épülő közösségébe való befogadást, hanem a korábban meglévő elhallgatásra és cinkosságra épülő közösségből való

kitaszítást jelenti a befogadottság lehetősége nélkül. És ez a kitaszítás, ami akár a fizikai megsemmisülést is jelenti, mint a testvérpár egyik tagja esetében, a nyelven, az elmesélhetőn túl van, de egy posztszekuláris keretben mégis spirituális keretben értelmeződik, csak úgy elviselhető.

Erről a nyelvről, a nyelv hiányáról írnék az *Utójáték* apropóján egy másik példát elemezve, mikor is a mellett érvelek, hogy a posztszekuláris fordulat a történetelmondásban minőségi változást hozott az emlékezetpolitikában, mely kihívást jelent a zsidó közösség számára is emlékeinek nyilvános megjelenítésében és a szélesebb közönség számára való elmondásában.

A másik példa a magyar Anthropolis Kulturális Egyesület Vitrin projektje, mely a vizuális antropológia módszerét használja az közép és általános iskolai oktatásban. A kiindulópontjuk éppen az volt, hogy egy tárgyhoz vagy egy személyhez kapcsolódóan személyhez lehet kapcsolni a történelmet, ezen keresztül pedig érzelmekkel át lehet élni. A magán projektként, egy túlélő család történetének feldolgozásával indult kezdeményezés, mely aztán EUs grantot kapott. A projektben önkéntesen jelentkező általános és középiskolai média, történelem, vagy éppen francia nyelvtanárokat képeztek ki arra, hogyan lehet a digitális történet elmesélés módszerével személyes történeteket elmondani. A résztvevők maguk választják ki a történetet, ők végzik a kutató munkát és maguk csinálják a filmet, miközben a tanár végig segítő szakmai háttérrel biztosít. A projekt logikája éppen ellentétes a Visual History Archive logikájával, ahol előre meghatározott kérdések alapján felvett interjúkkal dokumentálták és ezekkel létrehozták a soá személyes történetét, melyet utána megtanítanak a diákoknak. A vitrin projekt filmjei csak érintőlegesen kapcsolódnak a hagyományos történelmi narratívákhoz: a témaválasztás a diákok lehetősége és felelőssége. A technika használata egyáltalán nem jelentett olyan nehézséget, mint azt kezdetekben a szervezők gondolták. Ez a diák generáció már rutinszerűen használja a digitális technikát.

A projekt eredményeit értékelő megbeszélésen a tanárok panaszkodtak arra, hogy azzal, hogy a holokausztnak kötelező emléknappja lett a magyar iskolákban, ezzel a formalizált és intézményesített emlékezetpolitikai elvárással megnőtt az ellenállás a holokauszt emlékezetének tanításával szemben. Diákok már nyilvánosan tiltakoznak a kötelező filmvetítés látogatása ellen és ahogy a magyar politikai diskurzus egyre jobban átalakul és lassan elfogadottá válik a „zsidózás” a mi és az ők elválasztóvonalának meghatározása, nyíltan felróják a diákok a tanároknak, miért nem azzal foglalkozhatnak iskolaidőben, ami a számukra, azaz a magyarok számára fontos. Ezzel ismét létrehozzák azt a magyar/zsidó ellentétet éppen annak az emlékezetpolitikai esemény kapcsán, melynek célja ennek a szétválasztásnak a megszüntetése lett volna. A tanárok számára

nagy kihívás, hogy az „is” szócskát valahogy becsempésszék: azaz azt az állítást, hogy a holokauszt a magyar iskolás gyerekek számára „is” fontos, elfogadtassák. Ez nagyon messze áll az *Utójáték* történetmondásától, ahol az elkövetők érzik úgy, beszélniük és emlékezniük kell intézményeken túl és azon kívül. Ez az elbeszélés különösen nehéz azokban az etnikai konfliktusokban is bővelkedő, elszegényedő területeken, mint Észak Kelet Magyarország, ahol a mi és az ők a cigányellenességben mindennapi gyakorlat. Az egyik vitrin projektben résztvevő tanár, aki itt egy gettósodott cigánygyerekekből álló iskolában tanít történelmet, furcsa lehetőséghez jutott. A szomszéd faluból a szélsőjobb oldali paramilitáris gárda, mely a szélsőjobb oldali párthoz, a Jobbikhoz kötődik, elűzte a helyi születésű tanárt, mert zsidónak tartották. A tanárnő apja a 2. világháború alatt hat zsidót rejtett és mentett meg a házában és ahelyett, hogy ezért elismerést kapott volna a helyi közösségtől, a lányának el kellett költöznie a szülőfalujából. Az *Utójáték* története itt a magyar valóságban úgy módosult, hogy az, aki a zsidókat mentette 1944-ben, annak a gyereke 2014-ben el kell, hogy meneküljön a mindennapi zaklatás elől, de legalább életben maradt. De ennek az életnek ára van. Éppenúgy elzárva élnek Kelet Magyarországon is a meghatározó emlékezetkultúrák, mint Lengyelországban. Ennek a tanár kollégának a történetét próbálta volna meg vitrin projektben résztvevő tanárnő az általa tanított cigány gyerekekkel feldolgozni, de a nő nem vállalkozott filmbeli részvételre. Hiába ajánlottak anonimitást. Félt. Az a szókincs, amivel az *Utójáték* rendezője elmondja a történetet, itt, ebben a projektben nem állt rendelkezésre. A tanárnő visszautasította a sorsáldozatot, bár talán az élete nem lett volna direkt veszélyben. De más filmek megszülettek a projekt keretében, melyek belülről gondolják át a holokauszt emlékezetének értelmét és értelmezését önmagukra. Nem a más élményeit fordítattják a saját helyzetükre, hanem a saját élményüket és érzelmeiket kísérlik meg filmbe önteni a digitális adta lehetőséggel.

A zsidó vallás alapimájában szerepel a *tikkun olam*, a világ megjavításának parancsa. Könyvtárnyi irodalma van annak, hogyan lehet és kell ezt értelmezni a judaizmus különböző irányzataiban, de itt befejezésül most kereszténység és zsidóság közös gyökeréről, a normatív, elvárt világ megjavításáról írnék. Magyarországon, ahol a második legnagyobb zsidó közösség él Európában a zsidó szervezeteknek is komoly felelőssége van az 1989 előtti emlékezetpolitikai elhallgatásban valamint az 1989 utáni keretek megteremtésében. A „holokauszt 70” emlékévé 2014-ben fontos lehetőséget jelent, hogy a történetek elmondódjanak. Az elmondás keretét megkepeő módon a keresztény-konzervatív kormány által újonnan felállított Veritas (Igazság) történetkutató intézet paradigmája határozza meg. Ez az intézet az „Igazság” kutatását tekinti feladatául. Paradox

módon az ezzel szemben szerveződők civilek, történészek, zsidó szervezetek, az ellenigazság megfogalmazásának és fenntartásának monopóliumát tartják elsődleges feladatuknak, ahelyett, hogy azokat a tényezőket elemeznék, melyek túlmutatnak az igaz/hamis kereten. A Facebookon szerveződő: „A Holokauszt és a családom” csoport, melynek tagja csak meghívással lehet valaki, a saját történeteket, emlékeket, reflexiókat posztolja. Minden történet szívszorító és kegyetlenül igaz. Minden történet azzal a fájdalommal telítődött, hogy annak elmondóját nem hallgatták meg eddig. Valaki meg is jegyezte a csoportban, a kormány emlékezetpolitikájának egyetlen pozitív eredménye eddig ennek a csoportnak a létrejötte volt. A csoport tagjai, a külvilágtól és az ellenséges kommentelőktől, de a magyar társadalom 90%-ától is elkülönülve azt az emlékezetpolitikai gyakorlatot folytatják, mint a 80-as évek házibulijaiban vagy szalonjaiban, csak immár egy digitális térben. Itt nincsenek olyan történetek, amelyek nem illenek be a hagyományos holokausz narratívába: nincsenek romák, szegények, vagy melegek, a nők pedig anyák és védelmezők. Miért is emlékezni másképpen mikor az emlékezés elfogadott keretei hosszasan alakultak ki ilyenné. Míg alapvetően szükség van a saját identitás megerősítésére a referencia csoport által, ugyanakkor a továbblépéshez el kell gondolkodni azon, hogy milyen felelőssége van a túlélőknek. Melyik parancsolat az elsődleges a *nichum ávelim* vagy a *tikkun olam*? Ebben a nehéz helyzetben csak a bűnös/áldozat logika megfordítása vezethet érdemi eredményre. Az *Utójáték* testvérpárjának nem voltak zsidó szomszédai, a falu lakói nem fehér és nem katolikus lengyelt még nem látott életében. A film záró jelenetében Izraelből érkező fiatalok mondanak *kaddist* a felállított sirköveknél. Magyarországon mintha a zsidó emlékezet szükségszerű belefelé fordulása kizárná a kifelé tekintést, pedig ez nem feltétlenül lenne szükségszerű. A MAZSIHISZ rendkívüli közgyűlése 2014. február 9-én kimondta, hogy nem vesz részt a demokratikusan megválasztott kormány létrehozott emlékév eseményeiben, mert a kormány emlékezetpolitikáját érintő döntéseivel nem ért egyet és ezért külön ünnepel. Ez a döntés azt a történelmi lehetőséget szalasztja el, hogy részt vegyen egy olyan emlékezetkultúra alakításában, ahol nagyon sokan nem értik és nem is akarják meg érteni, hogy miről akarják kik, hogy ők megemlékezzenek 1944 kapcsán. Ez a dilemma azonban jóval bonyolultabb, mint az *Utójáték* lengyel testvérpárjáé, akik csak azt tudták van egy titok. A borsodi faluban élő tanár, aki bezárkózik a bérelt szobájába és nem mer beszélni az apja cselekedetéről annak a tanárnak, aki diákjaival mer kérdést feltenni, ettől sokkal nehezebb lesz a dolga. A bűnök, gyilkosságok jelen vannak, nem múlnak el. Eddig se múltak el ezután se fognak. Csak az emlékeztetés keretei változnak. De az, hogy a világot jobbá tudjuk-e tenni azáltal, hogy erről beszélünk, ahhoz szükség van arra felismerésére, hogy a világ megváltozott: a digitális megváltoztatja a hozzáférést a múltunkhoz de ezzel azt is, mit tekintünk

autentikusnak. Az is megváltozott, hogy milyen érzelempolitikai elvárások szerint élünk a posztszekuláris világban. Ami viszont megmarad, az a *tikkun olam* mindennapi parancsa. Magunk érzelmi, identitás biztonságán és felismerésén keresztül másokhoz jutunk el. A Más fogalmának megértésén nélkül, akik a szegények, romák, melegek mi saját magunk is sokkal sérülékenyebbek leszünk, mert nem valakivel kapcsolatban határozzuk meg magunkat és nem értjük meg a más létrehozásának a mélyen erkölcstelen és romlott logikáját. Az erősödő antiszemitizmus, a holokauszt tagadás vagy csak a bűnök ignorálása vagy relativizálása mindannyiunk felelőssége. A durcás lenézése azoknak, akik nem úgy gondolkodnak, mint „Mi”, mert mi tudjuk objektíven mi történt, csak a társadalom és az emlékezetkultúrák további pillarizálódása felé vezet. Az elmúlt időszakban nem sikerült belülről megélhető narratívát kialakítani azoknak, akiknek a holokauszt nem saját, személyes szenvedéstörténete sőt a poszt-émlékezet keretében nem is érzik, hogy valamiben nekik is lenne felelősségük. Pedig a szülők, nagyszülők az államigazgatásban lelkiismeretes munkát végeztek a zsidók vagyonának leltározásával, vagy mert beköltöztek olyan lakásokba, akiknek a korábbi tulajaja felől egyszerűbb volt nem érdeklődni. A borsodi faluban a cigánygyerekek hiába kérdezték a tanárnőt az apja történeteiről nem kapnak választ. A holokauszt története Európai története, ahol mindnyájan együtt élünk vele. Nem lehet kiprivatizálni az emlékezetet saját belső szenvedéstörténetté, mert az rövid távon is elszigetelődéshez és az antiszemitizmus erősödéséhez vezet. Ahogy az *Utójáték* testvérpárja saját magát, családja és közössége hagyományait meghaladva kinyúlt egy másik, posztszekuláris emlékezetpolitikai rendszer felé önmagát meghaladva és megsebezve, az lenne mindannyiunk feladata. Tehetjük ezt a *tikkun olam* mindennapi parancsát követve. Reméljük kevesebb véráldozattal jár majd, mint a filmben, bár ne legyenek illúzióink.